

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**“ADABIYOT NAZARIYASI VA ZAMONAVIY ADABIY JARAYON”
KAFEDRASI**

**O‘zbekiston Qahramoni, atoqli o‘zbek yozuvchisi Said Ahmad
tavalludining 100 yilligi munosabati bilan
«SAID AHMAD IJODINING MA‘NAVIY-MA‘RIFIY AHAMIYATI VA
ZAMONAVIY O‘ZBEK ADABIYOTI»
mavzusidagi
RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY ONLAYN KONFERENSIYASI
materiallari to‘plami (22 iyun 2020 yil)**

TOSHKENT -2020

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети “Адабиёт назарияси ва замонавий адабий жараён” кафедраси

Ўзбекистон Қаҳрамони, атоқли ўзбек ёзувчиси Саид Аҳмад таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан «Саид Аҳмад ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти ва замонавий ўзбек адабиёти» мавзусидаги Республика илмий-амалий онлайн конференцияси материаллари тўплами.

Таҳрир хайъати:

Ш.Сирожиддинов, ТошДЎТАУ ректори, ф.ф.д., проф.

З.Абдурашидов, ТошДЎТАУ илмий ишлар бўйича проректори, ф.ф.д.

С.Нормаматов, ТошДЎТАУ ўқув ишлари бўйича проректори, ф.ф.д.

Б.Абдушукуров, ўзбек филологияси факультети декани, ф.ф.д.

Б.Каримов, ф.ф.д., проф.

У.Жўракулов, ф.ф.д.

А.Улугов, ф.ф.н., доц.

Д.Холдоров, PhD., доц.

О.Усмонов, ф.ф.н., доц.

У.Расулова, ф.ф.н.

Масъул муҳаррир: ф.ф.д., проф. Б.Каримов

Тўплаб нашрга тайёрловчилар:

Р.Тўлабоева, PhD.

З.Суванов, PhD.

Ғ.Бобожонов - докторант

Тошкент – 2020 йил, 22 июнь.

Adabiyotlar

1. Nurali Qobul. Kechikkan turnalar. – Toshkent: Tafakkur, 2016.
2. Nurali Qobul. Johillik va qotillik. – Toshkent: IJOD-PRESS, 2017.
3. Said Ahmad. Ufq. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1976.
4. Xushboqov J. Yuragimning surati. – Toshkent: Yangi asr avlodi nashriyoti, 2018.

Саид Аҳмад ва Хуршид Дўстмуҳаммад ҳикояларида образлар табиати

РАҲМОНОВА Хуршида
Алишер Навоий номидаги
ТошДЎТАУ тадқиқотчиси

Аннотация. Халкимизнинг қалбидан чуқур жой эгаллаган Ўзбекистон халқ ёзувчиси Саид Аҳмад ўзининг қатор ҳикоя, қисса, романлари билан миллий адабиётимиз ривожига салмоқли ҳисса қўшди. Адиб ўз асарларида замондошларининг мураккаб тақдири, руҳий кечинмалари, яшаш тарзи, дард-аламлари ҳақида ёзади. Устозлар изидан бориб самарали ижод қилаётган истеъдодли адиб Хуршид Дўстмуҳаммад ҳам тарихий ҳамда замонавий мавзуларда насрий асарлар ёзиб келмоқда. Мақолада ўзбекнинг икки забардаст адиби Саид Аҳмад ва Хуршид Дўстмуҳаммаднинг халқимиз бошидан ўтган оғир кунлар, қатағон йиллари мавзусига бағишланган ҳикоялари, улардаги образлар табиати, қаҳрамонлар психологияси ўзаро қиёсланиб таҳлил қилинди.

Калит сўзлар: инсон руҳияти, замондош образи, тарихий шахс, ватанпарвар образи, тройка-махсус кенгаш, давр фожиаси, қатағон йиллари, эркисизлик, инсон шаъни, бадиий маҳорат, психолог-ёзувчи.

Халқимизнинг сеvimли ёзувчиси, Ўзбекистон Қаҳрамони, истеъдодли адиб Саид Аҳмад миллий адабиётимиз учун улкан маънавий мерос қолдирди. Ҳаёт йўли машаққатларга тўла адиб бугун бизлар учун ибрат мактаби бўла олади, десак муболақа бўлмас. Адиб ўз асарларида замондошларининг мураккаб тақдири, руҳий кечинмалари, яшаш тарзи, дард-аламлари ҳақида ёзади ва китобхонга ҳам бу ҳисларни юктиради.

Адиб айнаи ёшлик, ёниб ижод қилаётган бир даврида, 50-йилларда “халқ душмани” сифатида қамоққа олинди. Тухматга учраган Саид Аҳмад жазо муддатини Қозоғистоннинг Жезқозғон лагерида ўтайди. Адибнинг матонати, ўз Ватанига бўлган муҳаббати, атрофдаги маҳбусларга бўлган бағрикенглиги, сабр-бардоши, қолаверса, турмуш ўртоғининг садоқатга, меҳрга тўла ёзган мактублари қатағон йилларининг совуқ шамолларини, бўронларини енгиб ўтишда ёрдам берди. Адибнинг истиқлол йилларида ёзилган “Борса келмас дарвозаси”, “Тақдир, тақдир, мунча шафқатсизсан?”, “Офтоб ойим” ҳикоялари қатағон даври, қамоқ лагери хотиралари билан боғлиқ. Унда даврнинг мудҳиш манзаралари, инсон руҳиятининг нозик қатламлари, сўнгсиз изтироблари, соғингч азобларини адиб маҳорат билан тасвирлайди. “Борса келмас дарвозаси” номли ҳикояси адибнинг ўзи бевосита гувоҳ бўлган, бошидан кечирган аччиқ ҳақиқатлари ҳақида ёзилган асардир. Ҳикоянинг бош қаҳрамони ҳам адибнинг ўзидир. Ҳикояда жазо муддатини ўташ учун бир гуруҳ “халқ душманлари” пойездда узок юртларга сургун қилинади. Эшик ўрни сим тўр билан қопланган тўрт кишилик купега кўрпа-тўшаклару озиқ-овқатлар билан бирга йигирма етти кишини тикиштиришади. Ана шулар орасида Саид Аҳмад ҳам бор эди. Инсоннинг қадри, гурури, боринги, инсонийлиги топталган бундай вазиятга оёқ тагида қолиб кетган, бели букчайганидан, нафас ололмаганидан исён қилган маҳбус ўн етти-ўн саккиз ёшлардаги Ширинбетов соқчилар томонидан инсон боласи чидаёлмайдиган азобларга, қийноқларга солинади. Ва натижада пойезднинг ўзида ҳалок бўлади. Адиб маҳбус Ширинбетов образи

орқали инсоннинг қанчалар қадрсизланганини, поездда гўё инсонга эмас, хайвонга қилинадиган муносабатдан ҳам баттарроқ муомалада бўлишганини, маҳбусларнинг оддий инсоний ҳуқуқлардан ҳам маҳрум этилганлигини кўрсатиб берган. У ўзи ҳақида, ён-атрофдаги бечора, бахтиқаро инсонлар ҳаёти, уларнинг топталган ғурури, шаъни ҳақида ёзади. “Бадий ижодда бир қонуният бор: асарда киритилган ҳар бир образ ижодкордан ўзлигини, характерерини “талаб қила бошлайди”. Асарда персонажлар кўп бўлса-ю, уларнинг моҳияти очилмаса – ёзувчи зинҳор ютуққа эриша олмайди” [1. 293]. Саид Аҳмад асарларида ҳам ҳар бир персонаж ўзининг хусусияти, ўзига хос белгиси билан “ярқ” этиб кўринади. Асарда Дадажон деган киши бор. Бу образ лагер ҳаётидаги машаққатларни, оғриқларни тотган инсон. Ёзувчи Дадажон образи орқали катагон йилларининг, охири кўринмайдиган азобларнинг, инсон эркининг нақадар бўғилиб, тобора ўлимга юз тутаетганлигини кўрсатиб берган. “Бизнинг баракка ўн йил муддатини ўтаб бўлган, бугун- эрта озодликка чиқишини сабрсизлик билан кутаётган Дадажон деган Андижонлик киши бор эди. У билан кўп гаплашардик. У эртадан кечгача ғимирсиб, кетишга тайёрланарди. Йўлда кийиб кетиш учун ўзига брезент қўлқопдан шиппак тикди. Хом сурп чойшабдан куйлак тиктирди. Яшиқлардан кўчириб олган фанердан чемадон ясади. Болаларининг олдига куруқ бормасин, деб баракдаги биз маҳбуслар баҳоли қудрат бир сўмдан, икки сўмдан пул тўплаб, чўнтагига солиб “қўйдик” [2.35]. Қаранг, ёзувчи Дадажон руҳиятидаги қувонч, соғинч, оиласига, она юртига қайтиш олдидан ҳаяжонларини, чексиз бахтни табиий ва ишонарли қилиб тасвирлайди. Қаҳрамон қалбидаги қувонч, хурсандчилик унинг хатти-ҳаракатлари, яъни брезент қўлқопдан шиппак тикиши, сурп чойшабдан куйлак тиктириши, чемадон ясаши орқали моҳирона ифодалаб берилган. Дадажон учун, унинг болалари қувончи учун бир сўмдан бўлса ҳам пул йиғиб берган бечора маҳбусларнинг инсонийлиги, одамгарчилиги асарда яққол кўзга ташланади. Ўн йиллик азоб-уқубатлар юкини елкасида кўтарган Дадажон озодлик нашидасини энтиқиб кутарди. “Ниҳоят, уни

махсус бўлим вакили чақирди. Ўн беш чокли маҳбус уни кузатиб чиқдик. Дадажон қушдек енгил бўлиб, ичкарига кириб кетди. Ҳозир у чиқади. Уни бағримизга босиб, эркинлик билан қутлаймиз. Беш минут ўтмай, у елкасига оғир тош кўтариб келаётгандай букчайиб чиқди. “Нима бўлди?” – деб ундан сўраймиз. У гапиролмас, тили танглайига ёпишиб қолгандек энтикарди. У зўрға “Яна беш йил”, дея олди, холос”[2.35]. Бундай сатрларни ўқиган китобхон кўзига беихтиёр ёш келади. Дадажон қисматига ачинади, қатағон йилларининг мудҳиш манзарасини ҳис қилгандек бўлади. Даврнинг бундай фожиаси, яъни тройка–махсус кенгаш томонидан чиқарилган қонунлар халқни, айниқса ҳалол инсонларни эзиб, унинг руҳиятини синдириб, қайғу-аламлар гирдобига абадий ташлар эди. Адиб Дадажон образи орқали 50-йиллар қатағон даврининг қанчалар оғир кечганлигини, даврнинг фожиасини, “халқ душманлари” ҳеч қачон озодликка чиқарилмаслигини образлар воситасида бадиий ифодалаб берган. Дадажоннинг тақдири адибнинг “Тақдир, тақдир, мунча шафқатсизсан?” хикоясида ҳам давом этади. Қиш кунларининг бирида Дадажонлар яшайдиган олтинчи баракда ёнғин чиқади. Етмиш икки маҳбус тутун, ёнғин ичида қолишади. Назоратчи Демянов буйруқ олмагунимча эшикни очолмайман деб, маҳбусларни қора тутун ичида қолдиради. Эркинликка чиқишдан умидини узган, мусибатдан иродаси букилган Дадажон охириги пайтларда соғлиғи ҳам йўқотиб қўйганди. Штаб назоратчиси етиб келиб, эшикни очишга буйруқ берганига қадар Дадажон бандаликни бажо келтирган эди. “Сал фурсатдан кейин ҳушидан кетган Дадажонни кўтариб чиқишди. Шошиб бордиму бушлат боғичини ечиб, кўкрагига кулок тутдим. Юраги урмасди. Лекин тани ҳали иссиқ эди. Билагини кўтариб, томирини ушлаб кўрдим. Ўттиз уч йил дуккиллаб муттасил уриб турган юрак энди уришдан тўхтаган эди. Унинг очик қолган кўзларига қарадим. Тун қоронғусида кўзларида қандай ифода қотиб қолганини билолмадим. Қабокларини кафтим билан пастга қараб силадим. Етдим, деганда йиқилган Дадажоннинг бу дунёга

тўймаган, эркинлик йўлига интизор тикилган кўзлари энди бир умрга юмилди”[2.48]

Дадажоннинг тақдири, балки юзлаб, эҳтимол, минглаб Дадажонларнинг тақдири шундай кечгандир. Улар эркинлик, озодликни армон билиб, қўмсаб, ватан соғинчини қалбида ўзи билан бирга олиб кетган инсонлардир. Саид Аҳмад ана шундай оддий, аммо орзу-ниятлари юксак халқ вакиллариинг образини, уларнинг армонларини маҳорат билан тасвирлай олган.

Устозлар изидан бориб инсоннинг мураккаб тақдири, қатағон йилларининг даҳшати, ватаннинг асл ўғлонларининг фожеий тақдири, руҳиятнинг чек-чегарасиз оғрикли нуқталари ҳақида тарихий ҳикоялар ёзган адиб Хуршид Дўстмуҳаммад ҳам устоз адибларга муносиб авлод бўла олди. Устоз адиб Саид Аҳмад бевосита ўзи гувоҳ бўлган, ўзида ҳис қилган, ўз бошидан ўтказган қатағон йилларининг шамолини, одамларнинг аянли тақдирларини, умидсиз кунларини, изтиробларини оғир бир дард билан ёзади. Хуршид Дўстмуҳаммад эса ўтмиш тарихга саёҳат қилиб, 1918-йилларнинг адолатсизлиги, халқнинг бошига келган кулфатлар, миллат учун улкан йўқотишлар ҳақида “Миркомилбойнинг қазо бўлган намози” ҳикоясида, 30-йилларнинг қатағон йиллари манзарасини “Тўхтабойнинг бойликлари” ҳикояларида ифодалайди.

Адибнинг тарихий мавзуға бағишланган ҳикояларидан бири “Миркомилбойнинг қазо бўлган намози” деб номланади. Асарда 1918 - йил адолатсизлик ҳукм сурган, ўзбек халқи бошига келган оғир жудоликлар, мудҳиш даврлар ҳақида ҳикоя қилинган. Муаллиф мустамлака, эрксизлик, миллат таназзулининг сабабларини очишга уринади. Ҳикоядаги барча мазмуний ва ижтимоий унсурлар шу мақсадга қаратилган. Ушбу ҳикоя тарихий қиммати билан бирга жуда катта руҳий тарбиявий аҳамиятга ҳам эга. Ёзувчи тарих воқеалари орқали бутун миллатга эрк ва озодлик ғояларини тараннум этади.

Ҳикояда зиёли, тадбиркор Миркомилбой образини ўз халқи учун, унинг фаровон яшаши учун бир касалхона қурмоқчи бўлгани ва тегишли жойлардан рухсат ололмай тухматга учраган, ўз юртининг ўғлонларини Россияга мардикорлик ишига юборишни хоҳламай, бор-будини беришга тайёр мард, ватанпарвар инсон қиёфасида кўришимиз мумкин. Миркомилбой образи ўзида ўша давр ватанпарвар, содда, ҳалол, зиёли инсонларининг қиёфасини кўрсатиб бериши орқали ўзида бадиий умумлашмани ташийдиган ва шу билан бирга у ўқувчи кўз олдида алоҳида индивидуал хусусиятларга эга конкрет бир инсон сифатида гавдаланади. Миркомилбой ўрис мустамлакачиларининг нима мақсадда келишганини, аҳвол шундай бўлаверса, ўзбекни келажакда қандай фожиалар қутаётганини жуда яхши билади. Имкон қадар янги замон шиддатидан ортида қолмасликка, миллатдошларини ҳам шундан огоҳ этишга, уларга ёрдам беришга интилади.

Адиб Миркомилбой образида ақл ва ҳисни уйғун ҳолда ифодалайдики, инсон қалбида мудраб ётган ватанпарварлик туйғуларини жунбушга келтиради. Туркиялик Анвар пошшо ва Миркомилбой ўртасида бўлиб ўтган суҳбатда Миркомилбойнинг чин инсоний сифатлари намоён бўлади.

“ – Туркистондан умидни қўпоринг, Миркарим сайим, бизим юртда қола билурсангиз, - деган эди Анвар пошшо

– Мен бу ерда қолсам, болалар-чи, оиланинг аҳволи не кечади? – деб эътироз билдирди Миркомил.

– Жужуклардин, насллардин-да қайғурманг, сайим. Иншааллоҳ, уларни-да, бу ерда гўтаражакмиз. Ота юртимиз ҳурият эдана қадар бизим Истанбулда яшаб билурингиз.

Миркомил гўё Анвар пошшонинг таклифига розилик бергандек бўлди-ю, ичида нимадир узилиб кетти, қўл-оёғидан мадор қочди.

– Жужукларни, наслларни кўчириб келармиз, пошшо ҳазратлари, - деди Миркомил қаҳратонда қотган одамдай совуққотиб. – Лекин Ватанни қандай опкеламиз? Ватанни кўчириб бўлмайди-ку!

Энди ўйласа ўшанда Миркомил ичидан ёмон зил кетган экан, кўксининг аллақаерида “чирт” этиб узилган нарса энди бутун вужудга тарқагандек бемадор-бемажол...” [3.12]

Юқорида қайд этилган Миркомилбойнинг Ватан ҳақидаги юракни зиркиратувчи, ларзага солувчи сўзлари ҳеч бир одамни бефарқ қолдирмайди. Ахир, Ватанни қандай қилиб олиб кетиш мумкин. Бунинг имкони бормикин?! Бундай сўзларни айтаётганда Миркомилбойнинг ҳолатини адиб қаҳратонда қолган инсондек совқотган, кўксининг аллақаери чирт этиб узилган тарзида ифодалайди. Бундай тасвирлар эса қаҳрамон руҳиятининг оғриқларини янада кучайтиришга хизмат қилган.

Ҳаётда яхшилик ва ёмонлик, бахт ва бахтсизлик, оқ ва қора, туғилиш ва ўлим, кеча ва кундуз, муҳаббат ва нафрат туйғулари ҳамиша ёнма-ён юради. Шу маънода ҳикояда ватанпарвар ўзбек ўғлонлари билан бир қаторда миллат фожеасини келтириб чиқарган манқурт, имон-этиқоддан маҳрум бўлган сотқинлар образи ҳам тасвирланган. Шўролар ҳокимияти ўрнатилгач, Миркомилбой инқилобий трибуналга топширилади. Трибунал вакилларида бири – рус, бири – ўзбек йигити. Миркомилбой ғамхўрлик қилган ўша ўзбек йигитлардан бири. Миркомилбой қазоси олдидан икки ракат намоз ўқиш учун сув сўраганида ўз қавмидан, ўз халқидан бўлган аскарча бунга рухсат бермайди. Мовий кўзли рус аскари эса сўнги тилакнинг бажарилишига ижозат беради. Миркомилбой намозни бошлашга улгурди, холос. Ўз халқидан чиққан, босар-тусарини билмай қолган ўзбек аскарча унга қараб кетма-кет ўқ узган эди. «... аммо-лекин Миркомил учун ўзидан чиққан ва бутун умр таъқиб этган душманини ўз кўзи билан кўриш орзуси ҳам ниҳоятда арзимас нимарсага айланган – унинг учун бу ёруғ дунёда холис ниятла бошлаган сўнги ибодатини адо этишдан

мукаддасроқ мақсад-муддао қолмаган эди, бироқ ақлсиз ўқ узилаверди-узилаверди... Миркомилнинг тилка бўлган жасади ўзи қазиган хандакқа гурсиллаб ағдарилди...»[3.15]

Ҳикоянинг охири шу зайлда оригинал якун топади. Ёзувчи талқинида ҳалол, адолатпеша, тўғрисўз, ишбилармон, миллат равнақи учун курашувчан, юртпарвар Миркомилбойни фожиага олиб келган нарса зоҳиран майда бўлиб кўринган ҳасад, ғийбат, чақимчилик, иймонсизлик, манқуртлик иллатларининг кўпайиб кетишидир. Мустамлаканинг боиси ҳам душманнинг зўрлиги, айёр ёки қувлиги эмас, миллатни ичидан емирган ички низодир.

Хуршид Дўстмуҳаммад Миркомилбой образи табиатида иймон-этикодли, ватанпарвар шахс образини ифодалаган бўлса, Саид Аҳмад “Тақдир, тақдир, мунча шавқатсизсан” ҳикоясида капитан Расулов тимсолида имон-этикодни қалбида жо қилган, юртдошларига ён босадиган шахс образини яратган. Дин каттиқ таъқиб остига олинган, урф-одатлар қораланган, замон ўз қиличини яланғочлаб турган мустабид бир пайтда ҳам капитан Расулов миллатдоши маҳбус Дадажонни мусулмон қоидаларга мос ҳолда дафн этиш учун яширинча оқ сурп топиб келиб беради. Хизматдаги шерикларига билдирмаган ҳолда майитни дафн қилиш учун рассом ёзувчи Саид Аҳмадни ва урта Бухоролик аскарлардан юбориб, сўнгги манзилга кузатишда Қуръон тиловати ўқишини тайинлаган. Бу ҳам капитан Расуловнинг зоҳиран мустабид тузумга хизмат қилса-да, аслида ботинида ватандошлари, халқи учун жон қуйдиришини, иймон-этикоди бутун инсонлигини англатади. Шу ҳикоядаги ёнғин пайтида эшикни очмай, маҳбусларни қора тутун ичида қолдирган назоратчи Демянов эса инсоний туйғулардан, инсонийликдан бутунлай маҳрум манқурт сифатида Миркомилбойга ўқ узган сотқин аскар образига маънан ўхшашдир.

Саид Аҳмад “Офтоб ойим” ҳикоясида ҳам ватанпарвар япон аёл образини, япониялик Дюн тимсолида ватанпарвар самурай образини

яратган. Офтоб ойимнинг Ватанга бўлган муҳаббати оналик меҳридан устун келганлиги ҳаётий воқеалар асосида бадий далилланган.

Ўзбекнинг буюк адиби Саид Аҳмад яратган Офтоб ойим, Дадажон, капитан Расулов образлари ва истеъдодли адиб Хуршид Дўстмуҳаммад ҳикояларидаги Миркомилбой, Тўхтасинбой образлари ватанпарварлиги, ўз иймон-эътиқодига содиқлиги, оғир шароитларда ҳам чин инсоний хислатларини сақлаб қолганлари билан ҳам билан ўхшашдир. Шу билан бирга бу ҳикоялар ўзбек халқининг бошидан ўтган қора кунлари, адолатсиз жамият тузуми ҳақида ўқувчи қалби ва онгида аниқ тасаввур уйғотадики, бу нарса бугунги тинч, фаровон кунларимиз учун шукроналар қилишимиз кераклигини англатади. Ҳар иккала ёзувчи ҳам ўз ҳикояларидаги қаҳрамонлар руҳиятининг изтиробли, туйғуларнинг оғрикли нуқталарини бадий маҳорат билан ёритиб берганларини ҳисобга олиб, уларни том маънода инсон руҳиятининг билимдони, психолог-ёзувчи деб аташимиз мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Абдуғафур Расулов. Бадийлик – безавол янгилик. – Тошкент, Шарқ, 2007.
2. Саид Аҳмад. Қорақўз мажнун ҳикоялар тўплами. “Борса келмас дарвозаси” ва “Тақдир, тақдир, мунча шафқатсизсан?” ҳикоялари – Тошкент. 2016.
3. Дўстмуҳаммад Х. Қазо бўлган намоз. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1996.

